

יהודה שנהב ויוסי יונה (עורכים). **גזענות בישראל**.
ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2008. 484 עמודים

אנדרה לוי*

בפרק הפרוגרמטי "תיאור גדוש: לקראת תיאוריית תרבות פרשנית" הפותח את הספר פרשנות של תרבויות, אומר קליפורד גירץ (1990) בביקורת עצמית רטרוספקטיבית:

בספרה פילוסופיה במפתח חדש מציינת סוזאן לאנגר שרעיונות מסוימים פורצים אל הנוף האינטלקטואלי בכוח אדירים. הם פותרים בבת אחת בעיות יסוד רבות כליכך, עד כי נדמה שהם צופנים בחובם את הפתרון לכל בעיות היסוד ואת הבהרתן של כל הסוגיות הסתומות. הכול נחפזים לחטוף אותם כאילו היו נוסחת הקסם למדע פוזיטיווי חדש כלשהו, הציר המרכזי שסביבו תוכל להיבנות שיטת ניתוח מקפת (עמ' 15).

אכן, המחשבה כאילו הושג מפתח הקסם, כאילו הגענו אל תמצית הניסוח, מעין $E=MC^2$ הפיזיקלי, מפתה. לעתים הפיתוי גדול אפילו בשביל אלה המבקרים מתוך פרספקטיבה פוסט־מודרנית נוסח ליוטאר, למשל את המאמץ האינטלקטואלי להציע "תיאוריה גדולה" שתסביר את כל ההתנהגות האנושית. ברם, כפי שטוען גירץ בהמשך דבריו, המוטטלת נוטה למתן את תנודותיה החריפות בחלוף הזמן.

נדמה לי שבהקשר של הספר גזענות בישראל, שכותרתו הפרסימונית עומדת בניגוד מפתיע למנעד הרחב למדי של הנושאים הכלולים בו, המוטטלת רק החלה טלטוליה העזים.¹ המקבץ של 16 מאמרים, מקצתם מתורגמים ורובם בשפת המקור, מעלה על סדר היום האקדמי־פוליטי בישראל סוגיה נפיצה במיוחד: גזענות. כותרת הספר כשלעצמה, הלקונית עד כאב, אינה מותירה ספק בידי הקורא במה דברים אמורים ומהי עמדתם היסודית של המחברים. הכותרת אינה מרחיקה עצמה מן הנושא, בהתאם לכללי הכתיבה הפוסט־מודרנית,

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

1 לפני שאציע את האופן שבו אני קורא את אסופת המאמרים, ויותר מכך, כיצד אני מבין את התכנית התיאורטית־ביקורתית של החוקרים שתרמו את מאמריהם לספר ושל צמד העורכים, אני מבקש להציג שני סייגים: ראשית, גילוי נאות. אולי בהקשר של הביצה האקדמית הקטנה בישראל אקט רטורי זה של הסתייגות הוא מיותר לחלוטין, אך פטור בלא כלום אי אפשר: אני מכיר אישית את העורכים ומוקיר את פועלם. יתרה מזו, נטלתי חלק בצוות האחרון של הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל, שהחברים בו תרמו במרוצת השנים להפקת כמה ספרים חשובים וחדשניים (מורחים בישראל, מערבולת הזהויות ופערי האזרחות). הספר שלפנינו אף הוא תוצר של פורום זה, שהתכנס פעמים אחדות בשנת הלימודים 2004/5. שנית, בסקירה לא אציג את כל המאמרים, ואף לא אתיחס לכולם. אגע בעיקר באלו המשרתים את הטיעונים שלי בדבר הדרך שבה אני מבין את סדר היום המחקרי והתיאורטי של הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל. אני מקווה שהחוקרים שלא אזכיר ושתרמו ממחשבתם ומעבודתם המחקרית לא ינטרו לי על כך יתר על המידה.

בעזרת מילות מפתח כמו "על" או "אודות"; מצד שני, היא גם אינה מתיימרת להקיף את "הנושא" ולנתח את הגזענות בישראל או להפוך אותה למושא יציב או קבוע. עם זאת, הכותרת קובעת בפסקנות: יש ויש גזענות בישראל.

הספר מחולק לארבעה שערים (לובן ישראלי; ציונות, יהודים וגזעים; מיניות, מגדר והגזעה; גזע, הגזעה ומשטרי הצדקה), ומקדים אותם פרק מבוא ארוך וחשוב שנכתב בידי צמד העורכים (יהודה שנהב ויוסי יונה). בלי להפחית בערכם של הפרקים האחרים, פרק זה חשוב במיוחד משום שהוא מתווה את המסגרת התיאורטית הכללית של הפרקים. גם אם לטענת העורכים לא היה בכוונתם להכתיב את עמדתם או לטשטש חילוקי דעות שצצו ועלו בין החוקרים (ראו למשל עמ' 9), הפרק חיוני ביותר מפני שבאמצעותו העורכים מבקשים לשרטט את קווי המתאר היסודיים המארגנים סדר יום מחקר פוליטי חדש בהקשר הישראלי.

דוגמה אחת מני רבות לאי הסכמות תיאורטיות חשובות בין כמה מהכותבים ובין עורכי הספר אפשר למצוא למשל במאמרו של שומסקי, שעורך הבחנה ברורה וחדה בין מה שהוא מכנה "המחקר המדעי הניטרלי" (עמ' 201) ובין השיח האתנו-לאומי והאידיאולוגי. הבחנה זו חושפת אי הסכמה חריפה בין הכותב לעורכים בדבר המקום שבו מתחוללים תהליכי הגזעה, ובעיקר באשר למקומה של האקדמיה בהקשר זה. שעה ששנהב ויונה מניחים מתוך פרספקטיבה פוקיאנית-גרמשיאנית שקשר בל יינתק בין מגוון המוסדות החברתיים (ובכללם המחקר ה"מדעי") בתהליכי הייצור והשכפול של מנגנוני הגזעה, שומסקי מציע להבחין ביניהם.²

אתחיל מן הסוף: אני מסכים חלקית עם סדר היום התיאורטי שפורשים העורכים, ושהכותבים מצטרפים אליו במידות משתנות של הסכמה. ומכאן דילמה: האם יש מרחב המאפשר אי הסכמה עם סדר היום התיאורטי של הספר מתוך המסגרת המושגית שלו? באופן מפתיע, הגישה הביקורתית שננקטת בספר אינה מכרסמת בשאיפה להעניק מערכת הסברית פרשנית כוללנית, מקיפה וטוטלית. כך, מלבד העובדה שאין מרחב מספק לספק, לסתירה הפנימית, להיסוס, יש בעמדה של רוב התורמים לספר משום אימוץ האסטרטגיה הפוליטית (הממלכת) של "תיאוריה גדולה", שעליה מצביעים בביקורתיות הוגים פוסט-מודרניסטים רבים. אסטרטגיה זו, שהופעלה ביעילות רבה בתיאוריות אחרות, "קלאסיות" (כמו התיאוריה הפונקציונליסטית, הסטרוקטורליסטית או הפסיכואנליטית), מכילה מערכת הסברית עגולה שאינה מאפשרת להעלות התנגדות או ביקורת כלפיה (הדגמה על דרך בדיחות הדעת: איך אפשר לדחות טענות בדבר הגישה הפסיכואנליטית בלי להסתכן שנואשם ב"התנגדות" או בהפעלת מנגנון פסיכולוגי אחר שהוא חלק אימננטי מהמערכת ההסברית של התיאוריה עצמה?). אם כן, האם אפשר שלא להסכים עם טיעונים בספר בלא להיחשף לביקורת שתייחס לי כניעה (אם לא שיתוף פעולה) למשטר ההצדקה של הגזענות?

סדר היום המחקרי-פוליטי החשוב של המחברים, ובוודאי זה של העורכים, גלוי, ובכוונת מכוון הוא גלוי. אחת המטרות שלהם היא להעלות על סדר היום הציבורי-פוליטי את המושג "גזע" על הטיותיו ועל שלל שימושיו, ולהפוך בהם בלי להיכנע לרטוריקה המקובלת בישראל שמי שהיו קורבנות לגזענות אינם יכולים, "מטבע הדברים", לנקוט אף

2 בהקשר תמטי זה אציין את המחקר ההיסטורי המאלף של סנאית גיסס בספר שלפנינו, הבוחן את השינויים המורכבים בשימוש בקטגוריה "גזע" במדעי החיים (וליתר דיוק, ברפואה ובאפידמיולוגיה) ממחצית שנות הארבעים של המאה העשרים ועד תחילת שנות האלפיים.

הם את המנגנון הפוליטי הגזעני המדכא ובכך לבטל מניה וביה את הדיון בגזענות ובהגזעה. אכן, עד לפני למעלה מעשור לא היה המושג "גזע" שגור בפי ישראלים. נדמה היה שהמונח אינו מתיישב עם המציאות, ועל כן אינו מתגלגל על הלשון הישראלית. גם בלי לערוך מחקר שיטתי ומעמיק בעניין זה אפשר לשער שכל עוד לא החלה ההגירה מאתיופיה לישראל, היה קל להפוך ביטויים של גזענות ל"מובנים", לחלק לגיטימי, או לכל הפחות הגיוני, מ"בינוי האומה" או מ"המאבק הלאומי". על כן ביטויים בוטים של גזענות התקבלו לכל היותר כאמירות שאין בבסיסן שיקול דעת או כמעשים נמהרים שנעשו בעידנא דריתחא.

אך במהלך אירוני משהו של ההיסטוריה, מעשה שאמור להעיד על "עיוורון הצבעים" של מנגנוני המדינה – ייזום ההגירה מאתיופיה באמצע שנות השמונים ובתחילת שנות התשעים של המאה הקודמת – חשף דווקא את השורשים הגזעניים הנטועים עמוק בהווה הישראלית (זכור האירוע המכונן של שפיכת תרומות הדם של המהגרים מאתיופיה בינואר 1996, המוזכר בספר במאמרו של אורי בן-אליעזר).

מנגנונים פוליטיים מגוונים, שעליהם כותבים בין השאר חגי רם ויעקב ידגר, פעלו לקיומו של השקט הזה. כפי שהללו טוענים לקראת סיכום דבריהם המעניינים, מנגנונים אלו נותרו אפקטיביים במידה רבה עד עצם היום הזה. לראיה (וכפי שמציינים העורכים ורבים מהתורמים לספר), המחקר האקדמי כלל אינו עוסק בסוגיה חשובה זו. כמוכן, השקט המטריד הזה אינו מפתיע את אלו המאמצים גישה גרמשיאנית, שרואה באנשי האקדמיה לבלרים של כוחות הגמוניים הפועלים במסגרת מדינת הלאום. ככאלו, אנשי האקדמיה אינם רואים את הרלוונטיות של המושג "גזע" לחיים החברתיים-פוליטיים-תרבותיים בישראל.

הספר פורש שלל רב של דוגמאות חשובות לשימוש במנגנוני הגזעה, אותו תהליך של הבניה חברתית של גזע. הוא בוחן זאת בקרב ישראלים-יהודים כלפי האזרחים הישראלים הפלסטינים (הרצוג, לייקין ושרון); אצל המעמד הבינוני האשכנזי כלפי המזרחים (רם וידגר); בקרבם של סופרים בני הדור הראשון בישראל כלפי המיעוט הלאומי (חבר); אצל ישראלים-יהודים כלפי האתיופים כיום (בן-אליעזר, גודמן). כמו כן, בספר מובא דיון מרתק על האופן שבו מאמצים הפלסטינים את קטגוריות הצבע של הרוב היהודי ההגמוני (גאנס). התמונה המצטיירת ממבחר המאמרים החשובים הללו מלמדת בכירור על שימוש במנגנוני הגזעה של הקטגוריות החברתיות ההגמוניות כלפי מיעוטים בישראל.

ברם, כפי שאמרתי בפתיחה, המנעד של המקרים שבחרו העורכים להכליל בספרם הנו רחב. נדמה לי שרחב מדי. כמעט כל ביטוי שלילי כלפי קטגוריות חברתיות מוכפפות ממוסגר ומובן מתוך ההמשגה של גזע. לעתים יתרה-הרחבה הזאת באה לידי ביטוי בדוגמאות בתוך מאמר שבכללותו דווקא רלוונטי לדיון בגזע וגזענות, ויש מקרים שבהם המאמר כולו נראה לא הולם ביותר למסגרת הדיון הזאת. כך למשל, המאמר של גולדין וקמפ על הביור-פוליטיקה של הגירת העבודה בישראל יכול היה להיות מטופל בעילות גדולה יותר במסגרת של תיאוריה פמיניסטית-ביקורתית, ובלא להישען על ההמשגה של גזענות. גם מאמרה המרתק של יאלי השש על דמותו של הגבר היהודי הבגדדי (המכונה משום מה "מזרחי") בספרות הישראלית יכול היה לצאת נשכר לו צמצם את הניתוח שלו למסגרת של דיון ביקורתית באתניות במסגרת מדינת הלאום. באופן דומה, מאמרו של אמל ג'מאל, העוסק במידת החשיבות השונה המיוחסת לזמן היהודי ולזמן הפלסטיני, היה יוצא נשכר אילו השתמש בתיאוריות פוסט-קולוניאליות.

השימוש הגמיש והמתירני־משהו במסגרת המושגית של גזע בעייתי לא רק משום שיש תופעות שאפשר להסבירן טוב יותר באמצעות מסגרות תיאורטיות אחרות (פמיניזם, מעמד, מהותנות תרבותית, קונפליקט לאומי וכיוצא באלה), אלא גם משום שהרחבת השימוש עלולה לאיין את התרומה התיאורטית של מסגרות תיאורטיות קודמות. לשון אחר, נדמה שבספר זה ההמשגה המבוססת על קטגוריות של גזע פורשת כנפיים רחבות מדי, ואלה מסתירות את אחיותיה הביקורתיות, וכך נוטלת מהן, שלא בצדק, את הקרדיט המגיע להן.

הרחבת הדיון נשענת על הגדרה גמישה מדי של כל מה שקשור בתהליכי הגזעה או בגזענות. למעשה, כל התייחסות קשיחה לגבולות תרבותיים, חברתיים, כלכליים ואחרים שכרוכה בייחוס מאפיינים שליליים לקבוצה או בהפעלה של מנגנונים הפוגעים בחברי קבוצות מסוימות, נכללת בספר במסגרת המושגית הזאת. מוטב היה למקד את הגדרת הגזענות ולראותה כמנגנון פוליטי המייחס לגוף על סימניו ומסמניו מאפיינים מרבדים בין קטגוריות חברתיות, או קושר אותו לאלו. הבנה מצמצמת זו תראה בגזענות כוח המניע מגוון מנגנוני פגיעה ודיכוי (מן המישור האישי ועד למסגרות הפוליטיות הרחבות ביותר) שמעניקים לכפופים לו ממד פטאלי, הכרחי, מוצדק וקשיח.

בר בכד עם ההרחבה הננקטת בספר של מה שנחשב גזענות והגזעה, יש בו גם נטייה של צמצום העין הבוחנת. המהלך הפוליטי שמניעים התורמים לספר, שמבקש לדובב את שיח ההגזעה המושקת, גורם דווקא להשתקת שיח זה בקרב אוכלוסיות רבות ומגוונות בישראל: מה שנשמט מן הספר הוא דיון בשימוש שעושות קבוצות מיעוט בישראל במנגנוני הגזעה הן כלפי הרוב ההגמוני והן כלפי מיעוטים אחרים. מהלך כזה כבר ננקט בעבר, אם כי באופן מוגבל, למשל במאמרה של הגר סלמון (שאינו כלול בקובץ זה), שבחנה את ה־"color line within the color line" כלשונו של הומי באבא (Bhabha, 1994) בקרב המהגרים מאתיופיה. נדמה לי שסדר היום הפוליטי המנחה את הספר מוביל לנקודת עיוורון אפיסטמולוגית בכל הקשור לנושא חשוב זה. הרי ידועות לנו למשל תופעות של מתחים בקרב קבוצות של פלסטינים אזרחי ישראל, הכוללות שימוש במנגנוני הגזעה. אפשר ודאי להסביר שהמדינה הציונית הייתה שחקן חשוב בעידודם של מנגנונים אלו כחלק ממדיניות של "הפרד ומשול" פנים־קולוניאלית, אך תשובה זו תהא חלקית ביותר, שכן אני מניח שניתוח היסטורי ידגים כיצד הללו התקיימו קודם להתחלת יישומו של הרעיון הציוני בארץ ישראל.

אמנם אפשר להבין את החשש מדיון שעוסק גם באופן שבו קבוצות מוכפפות מפעילות בעצמן מנגנונים פוליטיים־תרבותיים של הגזעה, ואף פועלות מתוך הנחות גזעניות, שהרי יש סכנה שייווצר רושם של תמונה מאוזנת, שעה שזו אינה מאוזנת כלל ועיקר. ברם, למרות סכנות אלו, נדמה לי שהיה ראוי להכליל גם היבטים כאלו, משום שכך הפרויקט של המחברים היה אמין, מעודן ומורכב יותר.

מקורות

גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות. ירושלים: כתר.

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. London and New York: Routledge.